

Р.Шарипов,
ТДШУ “Таржимашунослик ва халқаро журналистика”
кафедраси доценти, филология фанлари номзоди

Ш.Ҳасанова,
ТДШУ “Таржимашунослик ва халқаро журналистика”
кафедраси ўқитувчиси

ЖАДИДЧИЛИК АДАБИЁТИ ТАДҚИҚИГА БИР НАЗАР

Аннотация. Ушбу мақола билан жадидчиликнинг уммон сингари кенг ва чуқур ҳодиса эканлиги янада ойдинлаштирилди ҳамда бу сингари ишларни номзодлик ва докторлик диссертациялари шаклида ҳам ўрганиш зарурати туғилди. Масаланинг бу томони шу билан диққатга сазоворки, одатда номзодлик ва докторлик диссертациялари устида ёш олимлар иш олиб борганлари ва олиб бораётганлари учун, биринчидан, масалага ёшларга хос янги кўз ва янги тафаккур билан қараш имкони туғилса, иккинчидан, улар жадидчиликнинг истиқболли мавзулари устида кейинчалик ҳам тадқиқот ишларини олиб боришлари мумкин. Шунинг учун ҳам жадидчилик ҳаракати ва жадид адабиёти муаммоларини диссертация шаклида ўрганиш ишига алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир.

Калит сўз: Туркистон, маърифатпарварлик ғояси, Мулла Икром, жадидлар, жадид адабиёти, театр.

Аннотация. В этой статье также разъясняется, что джадидизм - такое же широкое и глубокое явление, как Океан, и что существует необходимость изучения таких работ в форме докторских и докторских диссертаций. Этот аспект проблемы примечателен тем, что, поскольку молодые ученые обычно работают над своими кандидатскими и докторскими диссертациями, во-первых, можно взглянуть на проблему с новой точки зрения и нового мышления, а во-вторых, они продолжают исследования перспективных вопросы джадидизма. они могут нести. Поэтому целесообразно уделить особое внимание изучению проблем джадидского движения и джадидской литературы в форме диссертации.

Ключевые слова: Туркестан, идея просвещения, мулла Икром, джадиды, джадидская литература, театр.

Annotation. This article further clarifies that Jadidism is as broad and profound a phenomenon as the ocean, and that there is a need to study such works in the form of PhD and doctoral dissertations. This aspect of the issue is noteworthy because, as young scholars usually work on their PhD and doctoral dissertations, firstly, it is possible to look at the issue with a new perspective and new thinking, and secondly, they will continue to conduct research on promising issues of Jadidism. they can carry. Therefore, it is expedient to pay special attention to the study of the problems of the Jadid movement and Jadid literature in the form of a dissertation.

Keywords: Turkestan, the idea of enlightenment, Mulla Ikram, Jadids, Jadid literature, theater.

Жадидчилик ҳаракати ва адабиётининг туғилиши ва шаклланиши тарихи, шунингдек, бу ҳаракат ва адабиётнинг бугунги кун учун аҳамиятли томонлари ўтган асрнинг 80-йиллари охиридан ҳолисона ўрганила бошлади. Ўзбекистон мустақил давлат мақомига эришгандан сўнг бу жараён изчил тус олди ҳамда жадидчиликни ўрганиш адабиётшунослик ва тарихшунослик фанларининг муҳим йўналишларидан бирига айланди. Айтиш мумкинки, академик И.Мўминовнинг «XIX аср охири – XX аср бошларида Ўзбекистонда ҳукмрон мафкуранинг характери ҳақида»¹ деган тадқиқоти ушбу жараённинг бошланишига муҳим туртки берди. Натижада Р.Абдуллаев, А.Алиев, Д.Алимова, С.Аҳмедов, Ҳ.Болтабоев, У.Долимов, Б.Дўстқораев, А.Жалолов, Б.Каримов, Н.Каримов, Э.Каримов, П.Мирзааҳмедова ва Д.Рашидова, Ш.Турдиев, И.Тўлаков, Ш.Ризаев, Р.Шамсутдинов, О.Шарафиддинов, С.Холбоев, Б.Қосимов, С.Қосимов, Д.Қуроноф, И.Ғаниев ва бошқа муаллифларнинг қатор монография, рисола ва мақолалари майдонга келди².

Ўтган асрнинг 90-йилларидан бошланган бу иш, бизнингча, яхши натижалар бермоқда³. Аммо ҳаволада қайд этилган номзодлик ва докторлик диссертациялар адабиётшунослик фанининг муҳим масалаларига бағишланганига қарамай, улар таҳминан бир қолипдаги ишлардан иборат бўлиб қолаётганини ҳам айтмаслик мумкин эмас.

¹ Қаранг: Мўминов И. Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихидан. – Тошкент, 1960. – Б. 245-270.

² Каримов Э. Развитие реализма в узбекской литературе. – Т., 1975; Қосимов Б. Излай-излай топангим. – Т., 1983; Жалолов А. Инқилобий давр ўзбек адабиёти ва Шавкат ижоди. – Т., 1988; Қосимов С. Бехбудий ва жадидчилик. - Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990, 19 янв.; Мирзааҳмедова П.М., Рашидова Д.А. К изучению джадидского движения. – Общественные науки в Узбекистане, 1990, № 7; Каримов Н. Жадидчилик нима? – Санъат, 1990, 12-сон; Турдиев Ш. «Ҳинд ихтилолчилари» фожеаси ҳақида. - Шарк юлдузи, 1990, 1-сон; Болтабоев Ҳ. Номаяълум Фитрат. – Ёшлик, 1990, 4-сон; Шарафиддинов О. Чўлпон. – Т., 1991; Каримов Н. Чўлпон. – Т., 1991; Абдуллаев Р. Миллий-сиёсий ғоялар тарихидан. – Инсон ва сиёсат, 1991, 9-сон; Шамсутдинов Р. Жадидчилик: ҳақиқат ва уйдирма. - Мулоқот, 1991, 11-сон; Долимов У. Исҳоқхон Ибрат. –Т., 1994; Қосимов Б. Маслакдошлар. – Т., 1994; Чўлпоннинг бадиий олами. – Т., 1994; Ғаниев И. Фитратнинг трагедия яратиш маҳорати. – Т., 1994; Шу муаллиф. Фитрат: эътиқод, ижод. – Т., 1994; Шу муаллиф. Фитратшунослик. – Бухоро, 1995; Қосимов С. Маърифатпарварлик шеърляти. - Гулистон, 1995, 4-сон; Қуроноф Д. Рухий дунё тадқиқи. Т., 1995; Алимова Д. Историческое мировоззрение джадидов и их проекция будущего Туркестана. – Туркистон мустақиллиги ва бирлиги учун кураш саҳифаларидан. – Т., 1996. - Б. 8-20; Мамажонов С. Бизнинг Чўлпон. Т., 1997; Тўлаков И. Чўлпон маҳорати. Андижон, 1997; Рўзимухаммад Б. Чўлпон – тонг юлдузи. Т., 1997; Қуроноф Д. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. Т., 1997; Алимова Д., Рашидова Д., Маҳмудходжа Бехбудий и его исторические воззрения. Т., 1998; Қуроноф Д. Жадидчилик ва янги ўзбек адабиётининг шаклланиши. Андижон, 1999 ва бошқалар.

³ Қаранг: Ғаниев И. Абдурауф Фитратнинг тарихий фожеа яратиш маҳорати («Абулфайзхон» трагедияси асосида). Номз. дисс. Т., 1992; Авазов Н. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ижодий мероси (манбалар). Номз. дисс.. Т., 1995; Болтабоев Ҳ. XX аср ўзбек адабиётшунослиги ва Фитратнинг илмий мероси. Докт. дисс. Т., 1996; Саидов Ҳ.О. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг публицистик ва муҳаррирлик фаолияти. Номз. дисс. Т., 1998; Раҳим Гулишан Мухиддин қизи. Абдурауф Фитрат ва жадид адабиёти. Номз. дисс. Т., 1998; Ғаниев И. Фитрат драмалари поэтикаси. Докт. дисс. Т., 1998; Довурбоева Н.А. Фитрат драмаларида миллий озоғлик ғоясининг талқини. Номз. дисс. Т., 1999; Козаков Т.К. Общественно-политическое положение в Ферганской долине и джадидское движение в начале XX века. Канд. дисс. Т.. 2001; Вахидова К.А. Исхақхон Джунайдуллоҳходжа Ибрат и его научно-историческое наследие. Канд. дисс. Т., 2002; Эргашева М.З. Абдурауф Фитратнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари. Номз. дисс. Т. 2002 ва бошқалар.

Шу нарса эътиборга сазоворки, жадидчилик асосан Ўрта Осиёда XX аср бошларида пайдо бўлган ижтимоий-маърифий ҳаракат бўлишига қарамай, бу масалага нафақат Осиё, балки Европадаги хорижий мамлакатларда катта қизиқиш уйғонган. Улар Ўзбекистондаги жадидчилик ҳаракатига қизиқибгина қолмай, мамлакатимизда ўтказилаётган шу йўналишдаги тадбирларни моддий ва ташкилий жиҳатдан қўллаб-қувватламоқдалар. 1998 йил 9 октябрда Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида бўлиб ўтган «Ўзбекистон тарихи: янги нигоҳ. Жадидлар ҳаракатидан миллий мустақилликка қадар» мавзуидаги давра суҳбатининг ташкил этилишида Конрад Аденауэр жамғармаси, Гёте институти ва Журналистларни қайта тайёрлаш жамоатчилиги маркази фаол иштирок этди. Давра суҳбати материаллари юқоридаги ном остида ўша йили Тошкентда китоб шаклида нашр этилди. Ушбу китобдан ўрин олган мақолалар орасида тарих фанлари номзоди Қаҳрамон Ражабовнинг «Жадидлар – истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнамолари» ва тарих фанлари номзоди Равшан Абдуллаевнинг «1917-1918 годы: первые шаги на пути к государственному суверенитету» мақолалари ҳам бўлиб, улар бизнинг мавзуимизга бир мунча яқин. Жумладан, Қ.Ражабов Ўзбекистондаги истиқлолчилик ҳаракатига раҳбарлик қилган жадидлар ҳақида Мустафо Чўқай ўғлининг «Истиқлол жаллодлари», Заки Валидийнинг «Бўлинганни бўри ер» китоблари, Шаҳобиддин Яссавийнинг «Туркистон аччиқ ҳақиқатлари» (Истанбул, 1984), М.Х.Эрктурк ва Мунаввар қорининг «Турон тарихи» журналинда эълон қилинган мақолаларига суянган ҳолда баъзи бир маълумотларни беради. Шунингдек, Заки Валидийнинг тилга олинган китобидаги «Эрк» партиясининг 1921 йилда ишлаб чиқилган 19 бандлик дастурини ҳам келтиради. Р.Абдуллаев мақоласида жадидларнинг 1917-1918 йилларда Туркистон Мухторият ҳукуматини барпо этиш йўлида олиб борган ҳаракатлари кузатилади ва «Шўро ислом» ташкилотининг фаолияти ёритилади. Аммо бу иккала мақолада ҳам жадидларнинг мустақил ўзбек давлатини барпо этиш билан боғлиқ сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари четлаб ўтилади.

Мазкур давра суҳбатидан кейин 1999 йили Давлат ва жамият қурилиши академиясида республика тарихчилари ва хорижий олимлар иштирокида «Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш» мавзуида илмий анжуман ўтказилди. Мазкур илмий анжуман материаллари ўша йили «Университет» нашриётида юқорида зикр этилган ном остида китоб шаклида нашр этилди. Тўпламда эълон қилинган мақолалар орасида тарих фанлари доктори Ҳамид Зиёевнинг «Жадидлар ҳаракатининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий замини», тарих фанлари доктори, проф. Дилором Алимованинг «Жадидчилик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва жадидлар тафаккури» ҳамда Е.А.Прилуцкийнинг «Запад и Восток в философских и исторических концепциях джадидов» («Ғарб ва Шарқ жадидларнинг фалсафий ва тарихий концепцияларида») мақоласи, айниқса, эътиборга сазовордир.

Проф. Д.Алимова зикр этилган мақоласида ўзига-ўзи: «Жадидлар Туркистоннинг сиёсий ҳолатини қандай баҳолаганлар?» деб савол беради ва бу саволга жавобан жадидлар етакчиси Бехбудийнинг сиёсий қарашларига тўхталаркан, жумладан, бундай фикрларни ўртага ташлайди: «...Бехбудий бошқа кўплаб жадидлар каби қон тўкишларсиз кураш тарафдори бўлиб, ҳар қандай кўринишлардаги инқилобларга қарши эди. У Дума ишини мунтазам равишда диққат билан кузатиб борган ва парламент кураши орқали кўп нарсаларга эришиш мумкин, деб ҳисоблаган. У Россия федератив тузумини ва унда Туркистоннинг ўрнини қандай тасаввур этган? Унинг фикрича, ҳар бир шаҳар ва уездан бир нечтадан вакил сайлаш керак ва Тошкентда Туркистон учун яроқли амалий натижа берадиган солиқ қонунлари ва фармонлар чиқара оладиган марказ ва мажлис (менинг фикримча, парламент кўзда тутиляпти – Д.А.) ташкил этиш керак. Бу мажлис Россия ҳукумати ва мусулмонлар ўртасида воситачи бўлади. Бу Туркистоннинг фаровонлигига хизмат қилувчи Туркистон учун маъмурларни мустаҳкамлайди.

Бехбудийнинг фикрича, Россия демократик давлати доирасида мухторият сифатида шаклланиш – ички қарама-қаршилиқлар ва келишмовчиликларни бартараф этишнинг бош шартидир»⁷.

Д.Алимованинг бу фикри М.Бехбудийнинг «Ҳақ олинур, берилмас» (1917) мақоласи асосида айтилган. М.Бехбудийнинг, умуман, жадидларнинг мустақилликка эришиш учун, аввало, ички зиддиятлар ва қарама-қаршилиқларни бартараф этиш лозим, деган қарашлари асоссиз бўлмаган. Ҳам хонлик тузуми, ҳам мустамлакачилик даврларида халқнинг умумий ижтимоий-маданий савияси пасайиб кетган, бу ҳол шу халқнинг бир қисми бўлган руҳонийлар, амалдорлар, зиёлиларнинг ўзаро муносабатидаги зиддиятларда, айниқса, кўзга ташланар эди. Шунинг учун ҳам жадидлар Россия таркибида мухторият давлатини тузиш ва бу давлатни сиёсий жиҳатдан идора этиш учун марказ ёки мажлис (Д.Алимова тўғри ифодалаганидек, парламент)ни ташкил этишни, иқтисодий жиҳатдан таъминлаш учун солиқ қонунлари ва фармонларини ишлаб чиқишни зарур, деб ҳисоблаганлар. Д.Алимова мақоласидаги жадидларнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашларига оид ана шу масала талқини эътиборлидир.

Мазкур тўпламдан ўрин олган бошқа мақолаларда, шу жумладан, Е.А.Прилуцкийнинг мақоласида бизни қизиқтирган масала бўйича бирор аниқ-тайин фикрни учратмаймиз.

1999 йил 16-18 сентябрь кунлари Тошкентда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Тарих институти ҳамда республика Фан ва техника қўмитаси ташаббуси билан «Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик) мавзуида халқаро конференция ўтказилган. Конференция материаллари асосида 2001 йили нашр этилган «Марказий Осиё

⁷ Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам. № 1. – Тошкент: Университет, 1999. – Б. 47-48.

XX аср бошида...» китобидан ўрин олган тадқиқотлар орасида академик Бахтиёр Назаровнинг «Туркистон жадиdlарининг француз маърифатпарварлари билан интеллектуал алоқалари», америкалик олим Адиб Холиднинг «Идея прогресса в философской мысли джадидов: новое направление во взгляде на мир» («Жадиdlарнинг фалсафий тафаккурида тараққиёт ғояси: дунёга қарашда янги йўналиш»), франциялик тадқиқотчи Шанталь Лемарсье Келькеженинг «Роль мусулманской прессы в движении джадидов в Средней Азии в начале XX века» («XX аср бошларида Ўрта Осиёдаги жадиdlар ҳаракатида мусулмон матбуотининг роли»), таниқли немис шарқшунос олимаси Ингеборг Балдауфнинг «Джадидизм в Центральной Азии в плане реформизма и модернизма в мусулманском мире» («Марказий Осиёдаги жадиdlизм мусулмон оламидаги ислохотчилик ва модернизм кўзгусида») ва юридик фанлари доктори Жўрабой Тошқуловнинг «Турк адам марказият фирқаси» маромномасида миллий давлатчилик ва ҳуқуқ масалалари» деган мақолалар ўзининг илмий мулоҳазалари ва хулосалари билан эътиборни тортади. Чунончи, академик Б.Назаров Туркистон жадиdlари билан француз маърифатпарварлари ўртасидаги муштараклик ҳолларини кузатар экан, бундай ёзади:

«Беҳбудийнинг «Қонуни Оврупо» мақоласи ҳамда Фитратнинг «Раҳбари нажот» («Озодлик йўриқномаси») номли рисоласи кенг китобхонлар оммасига маълум бўлмаса-да, жадиdчилик билан шуғулланувчи мутахассислар яхши биладилар...

Юқорида тилга олинган мақоласида Беҳбудий жамият, шахс, қонунчилик, инсон ҳуқуқлари муаммолари атрофида теран фикрлар юритганини кўрамиз. Лекин гап ҳозир бунда эмас. Гап Беҳбудийнинг Европадаги тараққий этган мамлакатларнинг, айниқса, Франциядаги ҳуқуқ ва қонунчилик масалаларини нечоғлик чуқур ўргангани ва билганида. Агар сиз бу мақолани синчиклаб қарасангиз ва унинг ёнига 1789 йил 26 августда Франциядаги Таъсис мажлисида қабул қилинган «Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси»ни қўйиб қиёс қилсангиз, Беҳбудий бу ҳужжатни анчагина чуқур ўрганганига ишонч ҳосил қиласиз»⁸.

Ушбу сатрлар муаллифи М.Беҳбудийнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари билан француз маърифатпарварларининг фикрлари ўртасидаги муштаракликни мисоллар билан очиб бермаган бўлса-да, мазкур масалани қўйганлиги ва уни маълум даражада ёритганлигининг ўзи муайян аҳамиятга эга.

Жадиdlарнинг ҳуқуқий қарашлари М.Беҳбудий сингари миллий уйғониш даври намояндаларининг мақолалари билан бирга улар иштирокида тузилган турли сиёсий-ижтимоий йўналишдаги ҳужжатларда ҳам ўз аксини топган. Шу маънода Турк адам марказият фирқасининг маромномаси жадиdlарнинг 1917-1918 йиллардаги ҳуқуқий қарашлари хусусида аниқ тасаввур ҳосил қилишимизга ёрдам беради. Жўрабой Тошқуловнинг мазкур тўпلامдан ўрин

⁸ Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадиdчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик). Халқаро конференция материаллари. - Т., 2001. -Б.23.

олган мақоласи эса худди шу масалага бағишланган. Мақола муаллифи маромномадаги Туркистон Федерацияси давлат тизимидаги идоралар, суд маҳкамалари, шунингдек, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ва бошқа масалаларга оид бандларини шарҳлаб, шундай тўғри хулосага келган: «Турк адам марказият фирқаси» «маромнома»сида кўтарилган масалалар, илгари сурилган фикрлар ва ғояларни мазмунан таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, биринчидан, Туркистон Федерацияси ўзининг ҳуқуқий маромига кўра тўла мустақил бўлмасдан, миллий ва маҳаллий мухторият мақомига эга бўлиб, Россия Федерациясининг субъектларидан бирини ташкил қилиши лозим эди. Иккинчидан, унинг давлат тизими ва ҳуқуқ тизими демократик тамойиллар, миллий хусусиятлар ва тарихий анъаналар, мамлакатнинг этник таркиби, жуғрофий шароити, ижтимоий ҳаётда диннинг тутган ўрнини ҳисобга олган ҳолда ташкил этилиши назарда тутилган эди. Учинчидан, «маромнома» муаллифларининг фикрича, унда кўтарилган масалаларни ҳал қилиш ва ғояларни амалга ошириш оқибат-натижада Туркистоннинг тўла мустақилликка эришиши учун замин тайёрлар эди⁹.

Мавзуимизга бевосита алоқадор илмий адабиёт орасида Жўрабой Тошқуловнинг юқорида тилга олинган мақоласидан ташқари, филология фанлари номзоди Бойбўта Дўстқораевнинг «Туркистоннинг усули идораси қандай бўлмоғи керак эди? Жадиждларнинг давлат тузуми тўғрисидаги қарашлари»¹⁰ деган мақоласи масаланинг теран ўраганилганлиги ва жиддий мулоҳазаларга бойлиги билан катта аҳамиятга молик.

Жадиждчилик тарихини ва жадиждларнинг адабий ва ижтимоий меросини ўрганиш янги босқичининг илк меваларидан бири сифатида филология фанлари доктори Бегали Қосимовнинг «Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик» (2002 йил) монографияси майдонга келган эди. Ушбу монографиянинг, айниқса, «Жадиждчилик ва ижтимоий-сиёсий ҳаракатчилик», «Ташкилий қурилишлар йўлида» ҳамда «Жадиждлар ва социализм» бобларида жадиждларнинг сиёсий-ижтимоий фаолиятларига оид қимматли маълумотлар берилган. Умуман, жадиждчилик тарихи ва масалаларини ўрганишда проф. Б.Қосимовнинг хизматлари каттадир.

Бизнингча, М.Эргашева «Абдурауф Фитратнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари» мавзуидаги номзодлик диссертациясини ҳам шу босқичнинг «мева»ларидан бири сифатида баҳолаш тўғри бўлади. Диссертациянинг «Абдурауф Фитратнинг сиёсий таълимоти» ва «Абдурауф Фитратнинг ҳуқуқий қарашлари» деган иккинчи ҳамда учинчи бобларида мутафаккир адибнинг миллий мустақил демократик давлат ва ҳарбий қурилиш ҳақидаги қарашлари махсус текшириш объекти бўлган. Шу билан бирга диссертацияда Бухоро амирлигидаги қозиларнинг ҳуқуқий мақоми ва фаолияти ҳақидаги фикрлари таҳлил этилган. Бундан ташқари, диссертация муаллифи Фитратнинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги ғояларини ҳам махсус ўрганган.

⁹ Кўрсатилган тўплам. – Б. 101.

¹⁰ Қаранг: Жамият ва бошқарув (журнал), 1997, 2-3-сонлар.

Бугунги кунда жаид адабиётининг ўзига хос жиҳатларини, унинг ҳаёт ва адабиёт эстетикаси билан чамбарчас боғлиқ жиҳатларини атрофлича ўрганиш давом этмоқда. Бу кузатишлар, албатта, устоз олимлар тадқиқотларига, уларнинг илмий хулосаларига таянган ҳолда амалга оширилмоқда. Ёш ва истеъдодли тадқиқотчилар жаидчилик ҳаракати намоёндаларининг ўша суронли ва мураккаб даврларда бугунги кунимиз таъмал тошини қўйишга қўшган хиссаларини ўрганишга ҳаракат қилишмоқда. Бу жараён илмий тафаккур майдонида салмоқли ўрин эгаллаганлиги сабабли унинг таҳлилни ўзимизнинг навбатдаги мақолаларимизда давом эттириш ниятидамиз.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙҲАТИ

1. Мўминов И. Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихидан. – Тошкент, 1960. – Б. 245-270.
2. Жаидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам. № 1. – Тошкент: Университет, 1999. – Б. 47-48.
3. Жамият ва бошқарув (журнал), 1997, 2-3-сонлар.
4. Зиёев Ҳ. "Туркмстонда Россия тажовузи...", 362 б.
5. ЎЗР МДА. 3-фонд, 2-тавсиф, 30-иш, 19-вараё.
6. Марказий Осиё XX аср бошида: ислоҳотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жаидчилик, мухториятчилик, истиклолчилик). Халқаро конференция материаллари. - Т., 2001. -Б.23.
7. Раҳим Гулшан Муҳиддин қизи. Абдурауф Фитрат ва жаид адабиёти. Номз. дисс. Т., 1998;
8. Фаниев И. Фитрат драмалари поэтикаси. Докт. дисс. Т., 1998;
9. Довурбоева Н.А. Фитрат драмаларида миллий озодлик оясининг талқини. Номз. дисс. Т., 1999;
10. Козаков Т.К. Общественно-политическое положение в Ферганской долине и джаидское движение в начале XX века. Канд. дисс. Т.. 2001;
11. Вахидова К.А. Исхакхан Джунайдуллаходжа Ибрат и его научно-историческое наследие. Канд. дисс. Т., 2002;
12. Эргашева М.З. Абдурауф Фитратнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари. Номз. дисс. Т. 2002 ва бошқалар.
13. Жаидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам. № 1. – Тошкент: Университет, 1999. – Б. 47-48.
14. Марказий Осиё XX аср бошида: ислоҳотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жаидчилик, мухториятчилик, истиклолчилик). Халқаро конференция материаллари. - Т., 2001. -Б.23.